

SZENTES TAMÁS¹

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÁSOK ÉS OKTATÁS SZEMLÉLETI ÉS MÓDSZERTANI KÖVETELMÉNYEIRŐL – AFRIKAI TAPASZTALATAIM, ÉLMÉNYEIM TÜKRÉBEN

Az 1960-as és 1970-es években szerzett afrikai tapasztalataimnak jelentős szerepe volt pályafutásomban, különösen azokra az olyan alapvető követelményekre vonatkozó álláspontom formálódásában, illetve megerősítésében, amelyek a kutatásban és az oktatásban alkalmazandók, mint amilyen a történeti, holisztikus és kritikai megközelítés mind a valóság, mind az azt magyarázó elméletek irányában, valamint az ideológiák és az egyoldalú értékelések elutasítása. A fejlődés tanulmányokban figyelembe kell venni, hogy a társadalmi fejlődés belső és külső okai mindig kölcsönhatásban vannak, az okságot dialektikusan kell értelmezni, a tényleges okot az adott időben és térben meghatározni, és a nemzetközi interdependenciák többnyire egyenlőtlen partnerek közöttiek.

My African experiences in the 1960s-1970s have played a significant role in my career, especially in the formation or confirmation of my standpoint regarding the fundamental requirements in research and teaching such as the historical, holistic and critical approaches both to reality and its theoretical explanations, as well as the refusion of all ideologies and one-sided evaluations. In development studies we have to take into account that the internal and external factors of social development have always been interacted, and causality must be interpreted dialectically, the actual cause to be determined in terms of the given time and place, and international interdependencies are mostly between unequal partners.

Be kell vallanom, hogy bármennyire is fontos szerepet játszottak afrikai tapasztalataim tudományos kutatói és oktatási szemléletem alakulásában, nem tekintem, soha nem is tekintettem magamat „Afrika-szakértőnek”, illetve „Afrika-kutatónak”. Nemcsak vonatkozó ismereteim „térbeli” és időbeli korlátozottsága, az afrikai fejlemények rendszeres figyelemmel kísérésének elhanyagolása miatt, hanem mert tudományos érdeklődésem mindig is sokkal szélesebb körű és általánosabb témákra (a társadalmi fejlődés és a fennálló világ-gazdasági rendszer problematikájára) irányult, mint sem egyetlen kontinens vagy annak egyes országai helyzetének, fejlődésének, illetve elmaradottságának kérdéseire.

Mindamellet szinte felbecsülhetetlen az, amit szakmai pályafutásom szempontjából és számára Afrika adott, ahogyan azt elősegítette és befolyásolta, és amilyen mértékben nemzetközi kapcsolataimat², tevékenységemet és hírnevemet is megalapozta. Különösen – bár nem kizárólag – a Tanzá-

¹ akadémikus, professor emeritus, Budapesti Corvinus Egyetem, Világgazdaságtan Tanszék

² Nemcsak meglehetősen hosszú, de illusztris is azoknak a névjegyzéke, akikkel ismeretségem és baráti viszonyom így vagy úgy Afrikához kötődik, akiket a Tanzániában töltött évek alatt vagy később, más afrikai országokban ismertem meg, és akiknek köszönhetően oly sok nemzetközi konferencián, tudományos társaságok kong-

niában eltöltött évek (1967 és 1971 között) játszottak kiemelkedő szerepet mindezekben. Ez ugyanis egy olyan időszak volt, amikor ebben a már függetlenné vált országban valami új kezdődött, és pedig a mélyen keresztény köztársasági elnök, *Julius Nyerere* által meghirdetett, mind a nyugati kapitalizmustól, mind a diktatórikus szovjet ál-szocializmustól eltérő és az afrikai hagyományos közösségi szellemre építendő szocialista rendszer demokratikus módon való kifejlesztése irányában.

Ez a kísérlet szinte a világ minden részéből oda vonzotta – néhány évre vagy rövidebb látogatásokra, konferenciákra – azokat a minden fajta kizsákmányolást és elnyomást elutasító, így a „nyugati” és a „keleti” rendszerekből egyaránt kiábrándult társadalomkutatókat, oktatókat, akik reményeket (vagy talán csak illúziókat?) fűztek valamilyen „harmadik” út, illetve rendszer lehetőségéhez. Ez egy olyan szellemi közösségbe illeszkedésre és tartós, évtizedekre szóló barátságok kialakulására adott lehetőséget számomra, amely a későbbiekben is végig kísérte, segítette és befolyásolta nemzetközi tevékenységemet.

Egy életre szóló élményt jelentett (sok más mellett) az, ahogyan a Dar es Salaam-i egyetemen akkoriban egy igazi szellemi közösség formálódott. A világ legkülönbözőbb tájairól jött, különböző nemzetiségű és világnézetű kollégák, akik igen eltérő elméleti iskolák tanítványai, korábban talán meggyőződéses képviselői is voltak – Tanzániának és különösen új egyetemének akkori légkörében - az élénk viták és eszmecserék során hamar szót értettek egymással, és osztoztak is a társadalmi átalakulás általános céljaiban és követelményeiben.³Nem is egy olyan neves, nemzetközileg ismert közgazdászt lehetne említeni, aki a neo-klasszikus elméleten nevelkedve és annak képviselőjeként vált a fennálló nemzetközi gazdasági rend bírálójává (olykor keményebb bírálójává, mint egyik-másik „újbaloldali”, neo-marxista vagy nacionalista beállítottságú) – éppen, mert az nem felel meg az elmélet által megkívánt „tökéletességeknek”.

A Tanzániában elvégzendő oktatási feladatok és tudományos kutatási lehetőségek, valamint az említett szellemi közösségben folytatott rendszeres eszmecserék különösen inspiráltak első angol nyelvű könyvemnek, a *The Political Economy of Underdevelopment*

resszusain, ENSZ-intézmények szakértői bizottságaiban stb. való részvételre kaptam felkérést. Csupán példaként említek – a teljesség igénye nélkül – egyeseket a talán legismertebbek közül: Julius Nyerere, Amir Jamal, Abdulrahman Mohamed Babu, Arnold Kettle, Paul Streeten, Dudley Seers, Samir Amin, Richard Jolly, Immanuel Wallerstein, Jan Pronk, Brian van Arkedie, Gerry Helleiner, Leonard Berry, Knud Eric Svendsen, Lionel Cliffe, Peter Temu, Giovanni Arrighi, Ann és Robert Seidman, Louis Emmerij, John Saul, Reginald H. Green, Issa Shivji, John Loxley, Peter Lawrence, Dharam Ghai, Ismail Sabri Abdallah, Marie Angélique Savané, Jokica Hadzsi Vasiljevna, Anouar Abdel Malek, Ben Turok, Delphin Rwegasira, Justinian Rwejemamu, és még sokan mások.

³ A *The Political Economy of Underdevelopment* című könyvemnek az előszavában is hangsúlyoztam: „A Dar es Salaam-i egyetem széles körű nemzetközi oktató gárdájának köszönhetően kivételes lehetőséget biztosított a különböző tanulmányi háttérrel, politikai és elméleti-ideológiai nézetekkel és tapasztalatokkal bíró oktatók és kutatók közötti eszmecserére és vitákra.” („The University of Dar es Salaam has ensured, on account of its widely international teaching staff, an exceptional opportunity for the exchange of opinions and for debates ... among teachers and researchers with different training backgrounds, political and theoretical-ideological views and experiences”). Hozzátettem, hogy ez a körülmény „nemcsak az álláspontok tisztázását és ez által a kölcsönös megértést segíti elő, hanem a gyakorlati együttműködés biztosítására és az előítéletek leküzdésére is szolgál” („helps not only to clear up the positions and promote thereby mutual understanding, but also serves to ensure practical cooperation and to overcome preconceived ideas”) (p. 8.)

címmel megjelent monográfiámnak a megírására Dar es Salaamban. Ez a könyvem az Akadémiai Kiadónál először 1971-ben jelent meg, majd további négy újabb, többnyire átdolgozott, kiegészített kiadásban (utoljára 1988-ban). Mindezekben felül még 9 más nyelven (magyar, francia, német, orosz, spanyol, lengyel, portugál, arab, holland) és 10 országban egymástól független, teljes (2 esetben részleges) kiadást élt meg, és bekerült több mint 40 ország egyetemi oktatásának kötelező vagy ajánlott tananyagába. Nem várt és talán meg sem érdemelt sikerét minden bizonnyal annak köszönhettem, hogy afrikai tapasztalataim nyomán már többé-kevésbé jól tükrözte a társadalomtudományi kutató-sok szemléletmódjára vonatkozó felfogásomat.

Régóta vallott, jó ideje rendszeresen hangoztatott (korábban olykor kevésbé nyíltan, illetve határozottan deklarált) meggyőződésem az, hogy **a társadalomtudományi kutatásokban és oktatásban mindenkor érvényesíteni kell az alábbi** (ma már talán közhelynek is tűnő) követelményeket, illetve elveket, amelyeket afrikai tapasztalataim és élményeim nemcsak messzemenően alátámasztottak, igazoltak, hanem számomra azok formálódásában, tudatosodásában vagy legalábbis tudatos alkalmazásukra törekvésemben is szerepet játszottak. Ezt a vonatkozó konkrét esetekkel, illetve példákkal igyekszem illusztrálni is.

1. Mivel a társadalomban nincsenek „tisztán” gazdasági, sem pedig szociológiai, intézményi, politikai, kulturális vagy egyéb jelenségek és folyamatok (miként az élő emberi szervezetben is összefügg és kölcsönhatásban van az egyes részek működése), **nélkülözhetetlen a holisztikus és ezért multi-, illetve interdiszciplináris szemlélet alkalmazása.**

Noha a holisztikus szemlélet, amely az ókori filozófia és még a 18-19. századi klasszikus politikai gazdaságtanban is szinte természetes velejárója volt a társadalmi, illetve közgazdasági kérdések elemzésének, később, a valaha egységes társadalomtudomány sokféle diszciplínára és azok alágazataira tagozódása következtében mindinkább háttérbe szorult, legalábbis a „fő áramlatnak” tekinthető elméleti irányzatok esetében. Igaz, ez ugyanakkor együtt járt az egyre szűkebb szakterületekre korlátozódó diszciplináris, illetve szub-diszciplináris ismeretanyagok jelentős és gyors gazdagodásával, valamint és nem utolsósorban az elemzési technikák, módszerek fejlődésével. A specializáció és a módszertan fejlődése csökkentette a nagyobb, makró-, illetve globális rendszerek problémái és a történelmi fejlődés iránti érdeklődést, és így hátrányosan hatott arra a kritikai szellemre is, amely korábban a fennálló társadalmi rendszer, illetve politikai rezsim bírálatával annak megreformálására vagy átalakítására serkentett.

A már említett első, Tanzániában megírt angol könyvem szerzőjét, vagyis engem – annak tartalma alapján – a külföldi recenzorok, illetve a más nyelvű kiadók hol közgazdásznak, hol szociológusnak, hol politológusnak, vagy éppen béke- és konfliktus-kutatónak vélték. Egyik-másik recenzor pedig könyvemnek azt a „sajátosságát” emelte ki, hogy nemcsak makró-szintű, hanem mikro-szintű elemzést is tartalmaz, és a közgazdasági problémák mellett a társadalmi viselkedés és a politika problematikájára is kitér, mintha ez valamilyen külön érdem lenne. Számomra viszont az afrikai valóságban tapasztalt jelenségek

megértése, mint amilyen például az exportorientált „modern” és a többé-kevésbé önellátó „tradicionális” szektor tartós együttélése, illetve a „vándormunka-rendszerben” megnyilvánuló kapcsolata, vagy éppen az ár- és bér-ösztönzők csekély hatékonysága eleve természetessé tette a társadalom és gazdaság egészére és a nem-gazdasági tényezőkre is kiterjedő vizsgálatot. Nem kevésbé vált nyilvánvalóvá, hogy sem az exportszektor kialakulása és típusa, sőt annak változása, sem pedig a függetlenség elnyerésekor örökölt viszonyok, majd azok későbbi alakulása nem magyarázható a nemzetközi, illetve világgazdasági hatások, a többféle formában is megnyilvánuló függőség figyelembevételével. Mindezekon felül a multi-, illetve interdiszciplináris szemlélet alkalmazását nemcsak ösztönözte, hanem az oktatásban is segítette érvényesíteni az a tény, hogy a politológus Lionel Cliffe kezdeményezésére a politikatudományi és az általam vezetett közgazdaságtudományi, továbbá a szociológiai, a földrajzi, sőt az irodalomtudományi tanszéknek is a munkatársai közreműködésével a dar es salaami egyetemen bevezetésre került, mégpedig „közös kurzusként” és az összes egyetemi hallgató számára kötelező jelleggel (alighanem elsőként a világon), a Development Studies, vagyis a Fejlődés-Tanulmányok oktatása. Voltaképpen ennek nyomán és hatására indítottam el hazatérésem után a budapesti közgazdaságtudományi egyetemen a Fejlődés-Tanulmányok című multidiszciplináris, több tárgyból álló „alternatív blokkot”.

2. A jelenségek, folyamatok és összefüggések megértése és magyarázata *történeti megközelítést kíván* (miként a jó orvos diagnózisát az anamnézis előzi meg). A történetiség azonban nem a tények, a megtörtént események egyszerű leírását kell, hogy jelentse, hanem egyszersmind az oksági összefüggések feltárását is. **Ok-sági összefüggés feltárása nélkül ugyanis nincs érdemleges kutatási eredmény**, de az ok és az okozat kölcsönhatása, sőt, eltérő időben és térben a felcserélődése, fordított irányú megjelenése **a kauzalitás dialektikájaként értelmezendő**, nem pedig az ok meghatározhatatlanságának, illetve az oksági összefüggés hiányaként.

Már az első önálló, *Kelet-Afrika a szabadság útján* című könyvemnek (Kossuth Kiadó, 1963) a megírásakor felkeltette érdeklődésemet e földrésznek mint az emberiség egyik „bölcsőjének” a története, és persze, sőt főként az is, hogy a gyarmatosítás tényének és körülményeinek, gazdasági értelemben vett berendezkedésének milyen hatása lett a gazdasági és társadalmi fejlődésre. Egyébként nemcsak ebben a könyvecskémbe és a már említett angol nyelvű könyvembe, hanem szinte minden más későbbi könyvembe, így a világgazdaságtan témakörében⁴ írtakban is, általában történeti bevezetéssel (és többnyire elméletitörténetivel is) kezdtem az okfejtést.

Erre egyébként az is ösztökélt, hogy a gazdasági elmaradottság, illetve gyengén-fejlettség nemzetközi irodalmának egyik, annak idején nagysikerű könyvében⁵ a szerző, **Harvey**

⁴ Lásd többek között a *Világgazdaságtan I. Elméleti és módszertani alapok* (Aula, 1999 és 2005) és a *World Economics 1. Comparative Theories and Methods of International and Development Economics* (Akadémiai Kiadó, 2002), vagy a *Fejlődés* (Akadémiai Kiadó, 2011) c. könyveimet.

⁵ **Leibenstein, H.** (1957), *Economic Backwardness and Economic Growth*. Wiley, New York

Leibenstein amerikai professzor azzal az elképesztően tudománytalan feltevéssel kezdi vizsgálódását, hogy „vegyük ki az intellektuális kérdést a történelmi összefüggésből”.

Nem kevésbé késztetett a történetiségnek mind az afrikai gazdaságok problémái magyarázatában, mind pedig az „elmaradottság” okaira vonatkozó elméletek áttekintésében való alkalmazására az a meglepő, sőt felháborító tapasztalatom, hogy az afrikai egyetemeken, így mielőtt a tanszékvezetést átvettem volna a dar es salaami egyetemen is tankönyvként bevezetett könyvben, nevezetesen **Arthur Hazlewood** *The Economy of Africa* (1961) c. kötetében egyetlen árva szó sem esik a gyarmatosítás tényéről és arról, hogy az miként alakította a gazdaság szerkezetét.

Afrika gyarmatosításának okaival és következményeivel kapcsolatban viszont a viták során is, és az irodalomban is gyakran találkoztam egyoldalú, szélsőséges nézetekkel. Egyfelől olyanokkal (így például egyik dar es salaami kollégámnak, **Walter Rodney**-nak a nagy nemzetközi sikert, illetve botrányt keltő, *How Europe underdeveloped Africa* című könyvében, Howard University Press, 1974), amelyek kizárólag a gyarmatosításnak tulajdonítottak minden kedvezőtlen jelenséget, és annak csak kizárólag hátrányos következményeit hangsúlyozták. Másfelől pedig olyanokkal, amelyek magát a gyarmatosítást tekintették következménynek és Afrika elmaradottságát, illetve Európa fejlettségét az oknak. Így ezek nyomán sokakban az a vélemény formálódott, hogy nem is érdemes az okokat firtatni, mert a történelemben nincsenek is oksági összefüggések, vagy a feltételezett okok és okozatok viszonya szükségképpen egy önmagába visszatérő magyarázathoz vezet. Mindez arra késztetett, hogy az ok és okozat közötti összefüggést egyrészt csak az adott időre és helyre, vagyis a vizsgált időszakra és adott szereplőkre (országokra) vonatkoztassam, és hogy felcserélődésük lehetőségét is (mint például az említett esetben a gyarmatok függetlenné válása után) figyelembe vegyem, továbbá az okozat visszahatására is tekintettel legyek, vagyis a *dialektikus kauzalitás* tényét hangsúlyozzam.

Aligha vitatható ugyanis az, hogy a *gyarmatosítás* olyan külső hatás volt, amely merőben megváltoztatta a gyarmatosított társadalmak életét és fejlődési lehetőségeit, és hogy azt követően a gyarmatbirodalmakon belül már sem a gyarmatosító hatalmaknak, sem gyarmataiknak a fejlődése nem maradhatott egymástól független. Sőt, az sem vonható kétségbe, hogy bár a következmények egyik fél számára sem voltak kizárólagosan kedvezőek vagy kedvezőtlenek, a fejlődés iránya és tempója szempontjából a közöttük kialakult és elmélyült *fejlődési szakadék* nyilvánvalóan összefüggött a gyarmatosítás tényével. Következésképpen igaz az, hogy számos fejlődő ország gyengén-fejlettségének, tartós elmaradottságának oka döntően külső ok volt, nevezetesen a gyarmatosítás.

Ezzel az igaz állítással szemben viszont megfogalmazható az a kérdés, és gyakran meg is fogalmazzák azt, hogy miért az illető országok lettek gyarmatosítók, míg mások gyarmatok, és e kérdésre többnyire az a válasz, hogy mert a gyarmatosítást megelőzően a gyarmatosító országok belső tényezőik, erőfeszítéseik eredményeként gyorsabban fejlődtek, míg a gyarmatosítottak már korábban is lemaradtak a fejlődésben. Így azután vagy eljutunk egyfajta „tyúk és tojás” esetéhez, vagyis oksági összefüggés helyett az önmagába visszatérő érveléshez, vagy pedig tudomásul vesszük azt, hogy *ami egy bizonyos időben és helyen oknak, az egy másik időben és helyen okozatnak minősülhet, és megfordítva*. Az oksági összefüggést tehát (nem utolsósorban Afrika fejlődéstörténetét vizsgálva jutottam e következtetésre:) dialektikus kauzalitásként kell értelmeznünk. Vagyis tudomásul kell vennünk azt, hogy az oksági összefüggés nem minden esetben azonos irányú, és az ok

nem is feltétlenül azonos okozathoz vezet, vagy legalábbis nem azonos hatású az okozatra nézve, és az okozat egy másik időbeli vagy térbeli dimenzióban okká válhat.

3. Tekintettel arra, hogy az elméleti következtetések, tételek, sőt a módszertani eljárások és eszközök (matematikai formulák és modellek) is, szükségképpen absztrakcióra épülnek, vagyis az összefüggéseknek csak egy részére vonatkozathatók, míg másoktól (expliciten vagy impliciten) elvonatkoztatnak, következésképpen **egyetlen elméleti irányzat, illetve koncepció sem tekinthető tökéletesnek, egyedül és kizárólagosan helyesnek, univerzálisan alkalmazhatónak**. Sőt, egyik módszertani eljárás, egyik számítási módszer és egyik (bármennyire is tetszetős) matematikai modell sem adhat teljes és pontos képet a valóságról. **Ezért** nagyon is kritikus szemmel kell azokra tekinteni, mindenkor és minden esetben **kritikailag kell azokat kezelni**.

Ugyanakkor **csaknem minden elmélet és minden módszertani eljárás képes a valóság valamely részét**, annak valamely összefüggését többé vagy kevésbé jól **megvilágítani**. Ezért mindegyiket érdemes megismerni és adott esetekben megfelelően alkalmazni is, hiszen az egyes elméletek, miként az egyes módszerek is, nemcsak különböznek egymástól, illetve ellentétesek, hanem egymást jól ki is egészíthetik.

A társadalomtudományban **nem szabad, hogy szerepe vagy befolyása legyen bármiféle ideológiának**. Nemcsak a nyílt, explicit ideológiáknak (mint amilyen például a kommunista, különösen a bolsevik, lenini, illetve sztálini és a maoista ideológia, vagy a nacionalista, illetve vallási mezben megjelenő ideológia), hanem az olyan burkolt, rejtett és tárgyilagosnak látszó ideológiáknak sem, mint amilyen például a modern közgazdaságtan ún. „mainstream” iskolája.

Minthogy az elméleti tételek (és a számítási módszerek is) bizonyos premisszákra, előfeltevésekre épülnek, amelyek egyszersmind jelzik alkalmazhatóságuk korlátjait is, **még a legmodernebb elméleti irányzat is ideológiává korcsosulhat**, mihelyt azt kritikátlanul, tételeinek eredeti premisszáitól megfosztva, alkalmazhatóságát meghatározó és korlátozó feltételeiről megfeledkezve kezelik, és úgy ábrázolják, mint az egyedüli helyes és tudományos változatot.

1967-ben az új Dar es Salaam-i egyetemen a diáklázadást és a kormány Arushai Nyilatkozatát követően a közgazdász hallgatók zöme és az általam vezetett tanszék több munkatársa is azt várták tőlem, mint egy „szocialista” országból meghívott professzortól, hogy majd a nyugati tankönyvek tananyagát félresöpörve a marxista elméleti közgazdaságtan és különösen a „szocializmus politikai gazdaságtana” oktatásával váltom azt fel. Erre azonban (az említettek számára némi csalódást is okozva) nem voltam hajlandó. Ehelyett „csak” annyit tettem, hogy az előbbi tananyag kizárólagosságát megszüntetve a közgazdasági elméletek története keretében minden fontosabb elméleti irányzattal igyekeztem megismertetni a hallgatókat. Ennek eredményeként tudható be az, hogy az akkor még Londonból kiküldött és még két másik kelet-afrikai egyetemen is funkcionáló „external examiner” saját meglepetését is kifejezve azt írta jelentésében, hogy furcsa módon a mi hallgatóink a nyugati közgazdaságtannak is jobb és alaposabb ismeretéről tettek tanúságot, mint azok a hallgatók a másik két egyetemen, akik csak ez utóbbit tanulták.

Egyébként nemcsak ez a jelentés erősítette vonatkozó meggyőződésem, hanem az a nemzetközi konferencia is, amely a közgazdaságtan oktatásáról Dar es Salaamban lezaj-

lott, és ahol olyan neves, külföldről meghívott professzorok is, mint pl. *Dudley Seers, Paul Streeten, Ann Seidman*, stb. is az elméletek és tananyagok kritikai kezelésének szükségességét hangsúlyozták. Idézek felszólalásukból:

Dudley Seers, a sussexi egyetem professzora és az IDS igazgatója szerint: „az egyetemnek fontos szerepe van abban, hogy a ‚közvéleményt‘ *felszabadítsa a képzelgések alól...* és megvédje az embereket a sok leegyszerűsítő közgazdasági doktrínától.” Következésképpen „a közgazdaságtudományi tanszékek egyik funkciója egyfajta *egészséges szkepticizmus* keltése bármely doktrínával szemben, amely az egyetlen és garantált megoldást ígéri a komplex problémákra”. Szerinte „a messze legigényesebb feladatot a közgazdaságtan bármely része relevanciájának, még a leelemibb teóriáknak is a *kritikai értékelése* és a kritikának őszintén és világosan a hallgatók felé továbbítása jelenti, egyszersmind pótolva a közgazdász szerzőknek azt a gyakori mulasztását, hogy konkretizálják elméletük földrajzi és történelmi kontextusát.” Vagyis „az az oktató, aki előadását a rendelkezésre álló tananyag-szövegek *korlátjainak* feltárására is építi, ... nagy szolgálatot tesz”.⁶

Paul Streeten, korábban az Oxfordi Egyetem világszerte ismert professzora is megállapította: „Mindenkor *kritikusan* kell kezelnünk a premisszákat (ti. az elméleti tételek premisszáit - Sz.T.)... Nyitottság és kriticismus kell, hogy társuljon a *történeti* megközelítéshez.”⁷

Ann Seidman professzor-asszony, tanszéki kollégám e konferencián kijelentette: „A tananyagoknak meg kell ismertetniük a hallgatókat a különféle közgazdasági elméletek főbb irányzataival mint a problémák megoldását csupán potenciálisan segítő irányelvekkel, és segíteni kell őket abban, hogy az elméleti modellekből levont hipotéziseknek az empirikus valósággal való összevetéséhez tudományos módszereket sajátítsanak el. A hallgatókat sohasem szabad arra tanítani, hogy az elméletek előfeltevéseit vagy értékítéleteit adottságokként kezeljék.” Hozzáfűzte: „Nyilvánvaló, hogy amennyiben a hallgatókat az elméletek kritikai kezelésére ösztönözzük, úgy állandó erőfeszítést kell tennünk annak elkerülésére, hogy értékeléseinket saját ortodoxiánk befolyásolja.”⁸

Talán szerénytelenség nélkül visszaidézhetem saját akkori felszólalásomat is: „...egyike a legnagyobb hibáknak (az oktatásban) az lenne - illetve az szokott lenni -, ha *csak egyetlen* elméletet és annak válaszait tanítják... Ehelyett, a közgazdasági elmélet minden fontos iskoláját oktatni kell... Annak elkerülése céljából, hogy netán összezavarjuk a hallgatók agyát az oly sokféle magyarázattal, az elméleteket egy általános *történelmi keretben* kell oktatni, és meg kell magyarázni *azok eredetét és egymással való összefüggéseit* is. Ily módon a hallgatók a közgazdasági elmélet tételeiről nem fogják azt gondolni, hogy azok készre csinált, *végső* válaszok, hanem megértik, hogy csak a közgazdasági gondolat történelmi fejlődésének termékei.”

Azt is hangsúlyoztam, hogy „...az oktatónak, amikor egy elméleti koncepciót tárgyal, el kell kerülnie egy olyan képzet keltését a hallgatókban, mint ha az egyetlen létező és egyetlen helyes koncepcióval foglalkozna”, hanem „ehelyett más nézetek és megközelítések

⁶ Livingstone, I. – Routh, G. – Rweyemamu, J. F. – Svendsen, K. E. szerk. (1969), *The Teaching of Economics in African Universities*. Proceedings of an International Conference held at the University College of Dar es Salaam, April, 1969. pp. 30-31.

⁷ Op. cit. pp. 41-42.

⁸ Op. cit. p. 255 and 264.

létezésére is rá kell mutatnia.” Más szóval: „...az egyetemi oktatás alapvető célja az, hogy *gondolkodni* tanítsa a hallgatókat, vagyis képessé tegye őket új, ismeretlen *problémák megoldására*, illetve a régi, már ismert problémáknak új körülmények között történő megoldására - oly módon, hogy ellátja őket a szükséges elméleti és módszertani ismeretekkel.”

Ugyancsak megjegyeztem, hogy „a különféle elméletek relevanciája csak azon az alapon értékelhető, hogy mennyire képesek (történelmileg igazolható és logikailag konzisztens) válaszokat adni bizonyos meghatározott kérdésekre. Az, hogy melyek azok a kérdések, amelyekre megfelelő válaszokat várunk el azoktól, egy nagyon is kritikus kérdés. Ennek figyelmen kívül hagyása okozza a legtöbb zavart és félreértést, sőt, éppúgy vezet nihilista pesszimizmushoz, mint az adott elmélet apologetikus védelméhez.”⁹

Mindehhez még hozzá kell tennem, hogy a Tanzániában megírt, már említett angol könyvem első részét elméletkritikának szenteltem, és azt követően is több könyvembe, főként a tankönyvekbe is általában elmélettörténeti és elméletkritikai bevezető fejezeteket illesztettem.

4. **A társadalomtudományi kutatásnak és oktatásnak** – az elméleti nézetek és módszerek kritikai kezelése mellett – **a társadalmi valóságban tapasztalható rendelkezések, zavarok, egyenlőtlenségek és egyensúlytalanságok, illetve általában a fennálló viszonyok és a vonatkozó politikák mindenkor kritikai vizsgálata is a feladata.** Vagyis legfőbb funkciója a megvilágító, illetve felvilágosító (luciferi) szerep, amely **akkor is konstruktív**, ha nem ajánl egy jobbat a meglévők helyébe.

A már említett, Dar es Salaamban tartott nemzetközi konferencián **Dudley Seers** professzor azt is hangsúlyozta, hogy “az egyetem talán az egyetlen olyan jelentősebb független központ, amelytől a kormányzatok a hivatalos politika konstruktív kritikáját várhatják el”.¹⁰

A Dar es Salaam-i egyetemen egyébként rendszeres viták folytak a tanzániai politikáról és a gazdasági intézkedésekről, tervekről is. Olykor, sőt többnyire erősen kritikai megjegyzések is elhangzottak nyilvánosan, vagy megjelentek a sajtóban, mint például az „ujamaa” típusú, illetve elnevezésű faluközösségek általánossá tételét, vagy éppen a zömében ázsiai kereskedő réteg tulajdonában lévő bérházak államosítását illetően. Az ilyen viták is arra késztettek, hogy megírjam „Economic Policy and Problems of Its Implementation. The case of Tanzania” (*Studies on Developing Countries*, 1970, No. 40.) című tanulmányomat

Az 1980-as évek elején egy itthon rendezett társadalomtudományi értekezleten *a kritika konstruktív jellegét illetően* a Dar es Salaamban tartott konferencia és tapasztalatok szellemében és hatására is nyilvánosan kifogásoltam azt az akkori hivatalos politikai álláspontot, amely a gyakorlatnak, illetve valamely politikai döntésnek, intézkedésnek a tudomány művelői részéről ért bírálatát csak az esetben tekintette „építő jellegűnek”, ha a bírálók egyezsmind a megoldás konkrét útját, a jobb alternatívát is megjelölik. Hangsúlyoztam, hogy a bírálat az esetben is konstruktív, ha csupán a bírált gyakorlat megváltoztatására készlet, illetve kimutatja az adott döntések bizonyos kedvezőtlen hatásait. Amennyiben pedig

⁹ Op. cit. pp. 69.,73-74, 119.

¹⁰ Op. cit. p. 29.

megoldási alternatívákat is felvázol, úgy akkor is építő jellegű, ha a nélkül tálalja azokat és azok várható kedvező és kedvezőtlen hatásait egyaránt, hogy bármelyiket is határozottan javasolná. Hiszen a tudomány nem vállalhatja fel a politika felelősségét olyan döntésekért, amelyek különféle képpen és különböző mértékben érintik a társadalom egyes rétegeit.¹¹

5. **A különféle társadalmi rendszereket, illetve politikai rezsimeket csakis valóságos tartalmuk,** jellemző viszonyaik és fejlődési tendenciájuk alapján és mindenkor a világrendszerben, illetve nemzetközileg tapasztalt **kölcsönhatásaik figyelembevételével kell értelmezni és megítélni,** nem pedig a szerint, hogy milyen ideológiai cégrért, milyen elméletre hivatkozást, illetve milyen elnevezést választanak maguknak.

A sztálini szovjet-típusú rendszert ugyan sohasem tekintettem és fogadtam el valamiféle szocializmusnak, sőt, már egyetemi tanulmányaim kezdetén egy rövid kis esszében (amely persze nem kerülhetett nyilvánosságra) egyfajta diktatórikus, elnyomó és kizsákmányoló államkapitalista, a termék- illetve érték-többletet egy új uralkodó osztály javára újraelosztó rendszerként jellemeztem, Tanzánia köztársasági elnökének egyik beszédében tett megjegyzése viszont újabb megvilágításba helyezte az 1917 októberében lezajlott orosz forradalom után, illetve Sztálin idején kialakult rendszer jellegét. **Julius Nyerere** ugyanis igen egyszerűen azt jegyezte meg, hogy a külföldi intervenciók sikeres visszaverése után „az oroszok elfelejtették letenni a fegyvert”, vagyis nemcsak a hadigazdálkodás, hanem a társadalom hadiállapotban tartása, militarizáltsága később is fennmaradt. A Tanzániában megírt könyvemben még csak arra a múltbéli „ázsiai termelési módra” mint egyfajta, bár megkérdőjelezhető analógiára utaltam, amelyben az „alul” horizontálisan jellemző közösségi viszonyokat egy vertikálisan arra felépült elnyomó és kizsákmányoló mechanizmus egészített ki, legfelül az uralkodóval, de amelynek fennmaradása a külvilágtól való elzárkózást és a technikai stagnálást feltételezte, illetve idézte elő. Későbbi, a magyar, illetve kelet-európai rendszerváltást közvetlenül megelőző és azt követő évek publikációiban (Nyerere megjegyzésére is visszaemlékezve) már a társadalom egészére, annak minden szférájára kiterjedő és tartós *militarizációt* neveztem meg a sztálini rendszer legfőbb és más jellemzőit is meghatározó tulajdonságaként.

6. **Az ún. rendszer-váltásokat sem szabad leegyszerűsíteni** a közintézmények, törvények és a deklarált politikai célok változására, mivel a kritikus kérdés a politikai gyakorlatnak és főként a társadalmi magatartásnak a változása, mely utóbbi a múlt hagyományainak, szokásainak tehetetlenségi nyomatéka miatt csak egy meglehetősen lassú folyamat eredménye lehet.

Ez a megállapítás a kelet-európai rendszer-váltások tapasztalatai tükrében ma már mondhatni közhelynek számít, de legalább ennyire igazolódott az olyan, jóval korábbi afrikai esetekben, mint amilyeneket általában a gyarmati uralom alóli felszabadulást követően létrejött új, sokhelyütt nem kevésbé elnyomó rezsimek „politikai elitjének” és „újburzsoáziájának” magatartása jellemez, vagy különösen az etiópiai példa. Az előbbi

¹¹ Lásd „A társadalomtudományok és a gyakorlat c. cikkemet, Társadalmi Szemle, XLII. Évf., 1987, 8-9. sz. 14-24. o.

illetően azt a konkrét esetet említtem csak, amelyet első afrikai utam során az akkor még a függetlenség esedékes elnyerése előtt álló Kenyában, majd ugyanott néhány évvel később tapasztaltam. Éspedig nemcsak az ún. „Fehér Felföld” napszámosokat alkalmazó gazdag birtokosai etnikai összetételének radikális változása tekintetében, hanem az egyik hatalmas ültetvényhez tartozó elegáns szálloda halljában is. 1963-ban Kisumu felé tartva másodmaggammal és afrikai kísérőinkkel beléptünk a szóban forgó szállodába, amelynek halljában (az Egyenlítő közelsége ellenére) a kandalló lobogó tüze mellett – mint valamilyen angliai exkluzív klubban – pocakos angol urak fogyasztották ötórai teájukat, alázatos pincérektől körülvéve. 1969-ben, amikor saját autómmal utaztam feleségemmel együtt Tanzániából Ugandába, már csak kíváncsiságból is betértünk ugyanoda. A kandalló tüze is, az ötórai tea is, és a pincérek alázata is ugyanaz volt, de a teát fogyasztó gazdag urak már mind „feketék”, vagyis afrikaiak voltak. Ami pedig az etiópiai példát illeti, volt alkalmam egy Addis Ababában tartott nemzetközi afrikanista kongresszus kapcsán a császári palota fényűzése, az előkelők hivalkodó gazdagsága és másfelől az utcák koldusainak iszonyatos nyomora közötti kontrasztot látni. Több évvel később, immár a császárság bukását hozó forradalom után és az egyfajta „szocialista” irányt meghirdető rezsim idején újra Addis Ababába látogatván ugyanazt a hivalkodó gazdagság mellett változatlanul fennmaradt nyomort kellett tapasztalnom, és az egyetlen változást a köztéren felállított Lenin szobor jelentette.

7. A már létező **világrendszeren belül az egyes társadalmak fejlődését nem lehet csupán belső adottságaik, képességeik és erőfeszítéseik függvényének tekinteni**, de kizárólag „külső” hatásokkal sem lehet magyarázni, mivel **a fejlődést meghatározó „belső” és „külső” tényezők kölcsönhatásban működnek**. A nemzeti fejlődés, különösen magának a nemzetgazdaságnak a növekedése, egy ország nemzeti jövedelmének az alakulása, ma nemcsak az illető ország saját erőfeszítéseinek függvénye, hanem nagymértékben a külső körülmények alakulásának, a nemzetközi tényezőknek is, illetve az azokhoz való igazodásnak, vagyis a **világgazdasági alkalmazkodásnak**, és csak ez utóbbival együtt, illetve annak módozatától függően teszi lehetővé a fejlett országokhoz való *felzárkózást*. **A globalizálódás előrehaladásával**, a gazdasági folyamatok és viszonyok mindinkább transznacionális méretűvé válásával **valamennyi ország kölcsönösen függővé válik egymástól**. Nincs és nem is lehet többé szoros értelemben vett „gazdasági függetlenség”, illetve szuverenitás.

Mi sem bizonyítja jobban a külső tényezők kiemelkedő szerepét Afrika esetében, mint az országhatároknak a gyarmatosítók által történt mesterséges meghatározása, ami mindmáig egyik legfőbb oka az országokon belüli etnikai, illetve vallási és az országok közötti nemzetközi konfliktusoknak.

Kelet-Afrika gazdasági és külkereskedelmi szerkezete (miként más fejlődő országoké is) nyilvánvaló bizonyítéka volt annak, hogy azt nem egyszerűen a természeti adottságok és a „komparatív előnyöket” számításba vevő „nemzeti” politikák határozták meg, hanem külső erők, mint amilyen korábban a gyarmatosítók gazdaságpolitikája volt, illetve és később is a külföldi nagyvállalatok, transznacionális cégek tőkeberuházásainak alakulása és hatása. (Amikor például a korábban német uralom alatt álló Tanganyika az első világ-

háborút követően brit fennhatóság alá került, még nyerstermék-exportjának összetétele is módosult annak következtében, hogy Angliának kevésbé volt szüksége szizálra, más forrásainak köszönhetően, hadiflottája számára. Egyszersmind változott a külföldi tőkeberuházások mértéke és iránya is.)

A külső erők azonban „belülről”, illetve belső tényezőkként is hatottak. Erre egyik jellemző példa a már említett kenyai „Fehér Felföld”, ahol az onnan elűzött afrikai törzs helyébe európai telepesek létesítettek hatalmas ültetvényeket, melyeknek nagy része a gyarmati uralom megszűnte után egy új, voltaképpen azonos érdekeltségű, de már afrikai földbirtokos réteg tulajdonába került.

Minthogy pedig valamennyi afrikai ország (így a **Julius Nyerere** köztársasági elnöksége idején szocialista fejlődési utat választó, illetve azt meghirdető Tanzánia is) export-orientációja és a külföldi tőke jelenléte folytán, de egyéb körülmények miatt is nyitott gazdaságú ország maradt, ezért továbbra is, sőt mindinkább ki lett téve a globalizációs folyamatok hatásainak, a világgazdasági ciklusok és válságok következményeinek és a fejlett országok fogyasztási demonstrációs hatásának. Következésképpen gazdasági értelemben vett függetlenséget nem nyerhetett, és „nemzeti”, illetve állami szuverenitása is szükségképpen korlátozott.

Julius Nyerere elképzelése egy a szovjet-típusú rendszertől eltérő, demokratikus úton és elzárkózás nélkül, valamint a helyi hagyományokhoz is igazodva kifejlesztendő tanzániai szocializmusról nem véletlenül vallott kudarcot (miként *Salvatore Allende* kísérlete is Chilében) - a világgazdaság globális rendszerének ellenkező irányú hatása, külföldi erők beavatkozása vagy befolyása miatt, de nem csak ezeknek betudhatóan. Saját pártjának, a TANU-nak a vezérkarához, illetve az állami bürokrácia felső köreihez, valamint a vállalkozói réteghez tartozók nagy része is szembe fordult vele (részben a politikai elit jövedelemszerzési lehetőségét korlátozó törvény, részben a nagy bérházak államosítása miatt). *Nyerere* elnököt legalább nem erőszakos, életét is kioltó államcsinnyel távolították el, miként *Allendét* (aki nemcsak az USA és a nagyvállalatok érdekeivel, hanem a bányák államosítása után alacsonyabb bérezésű bányászok szakszervezetével is óhatatlanul szembekerült).

A tanzániai sajátos, nem szovjet-típusú szocialista fejlődés kísérletének kudarcja is azt bizonyította, hogy egy olyan új rendszer, amely alapvetően különbözik a világgazdaságban uralkodó rendszertől, nem fejleszthető ki sem az attól mesterségesen elszigetelődő, sem az abba szervesen integrálódott egy-egy országon belül. Az előbbi esetben maga az elszigetelődés és a külvilággal való szembenállás nyomán bekövetkező militarizálódás vet gátat, sőt teremt diktatórikus rendszert, míg az utóbbi esetben a nagyobb, globális rendszer törvényszerűségei és mechanizmusai akadályozzák azt meg. A „szocializmus egy országban” koncepciója és kísérlete nemcsak ott szenvedett tehát kudarcot, ahol az egy szovjet-típusú diktatúrához vezetett az elszigetelődés körülményei között, hanem ott is, ahol egy demokratikus szocializmus kifejlesztésére törekvés elszigetelődés nélkül nem utolsósorban a külső nemzetközi hatások miatt bukott el. Egy társadalmilag igazságosabb és demokratikusabb rendszer kifejlesztésében és fenntartásában az egyes országok csak akkor lehetnek sikeresek, ha nemzetközileg is előrehaladás történik egy igazságosabb és demokratikusabb világgazdasági rendszer kialakítása irányá-

ban, és megfordítva. Vagyis a részek megváltozása az egésznek a változásától is függ, miközben az utóbbi a részekben végbemenő változások nyomán is változik.

8. A fejlődési potenciál és irány tekintetében **különös jelentősége van a gazdasági és társadalmi szerkezet integrálódása mértékének**, nevezetesen annak, hogy a gazdaság egyes részei mennyire kapcsolódnak szervesen egymáshoz, vagy ellenkezőleg: mennyire elszigeteltek egymástól, a társadalomban pedig milyen mértékű a kohézió, vagy azzal ellentétben a szegregáció és a szakadék. **A dezintegrált, illetve duális gazdasági szerkezet és a társadalom kettészakadása** eleve és több vonatkozásban is **gátolja a fejlődést**, sőt torzítja is annak irányát, egyszersmind felerősítve a külső, nemzetközi tényezők kedvezőtlen, dezintegráló, fejlődést gátló és torzító hatását.

Bár az elmaradott gazdaságok, illetve társadalmak „duális” szerkezetét J. K. Boeke¹² nyomán sokan úgy értelmezték, hogy a kívülről behatoló „modern” szektor mellett a megmaradt másik egy voltaképpen eredeti formájában és működésében konzerválódott és a modernizációnak ellenálló „tradicionalis” szektor, én ezt a felfogást éppen afrikai, közelebről és főként tanzániai tapasztalataim hatására visszautasítottam. Számomra nyilvánvalóvá vált ugyanis az, hogy a domináns „modern” (de ellenérdekeltsége miatt nem modernizáló) szektor hatására a tradicionálisnak mondott szektor nem működhet eredeti formájában. Ezt nemcsak az ún. „vándormunka-rendszer” kialakulása és sajátos funkciója¹³ jelezte, hanem számos más megfigyelés és tapasztalat is bizonyította.

Így a fejlődő országok gazdasági elmaradottságáról írt könyveimben és tanulmányaimban¹⁴ külön részt, illetve fejezetet szenteltem a dezintegrált, „duális” szerkezet megnyilvánulásainak és a piaci viszonyokra, a tőkefelhalmozásra, a munkaerő-helyzetre, sőt a demográfiai tendenciákra és más jelenségekre gyakorolt hatásainak vizsgálatára. A kumulatív eladósodás folyamatának okai között kiemelt szerepe volt annak a fogyasztói magatartást befolyásoló *demonstrációs hatásnak*, amely számára a modern szektor - külföldhöz, pontosabban a fejlett országokhoz fűződő kapcsolata révén - kaput nyitott, és amely nemcsak e szektor elitrétegét, hanem még a tradicionális vezető réteget is hivalkodó luxusfogyasztásra, illetve költsékezésre készítette. Ennek hatása jól megmutatkozott nemcsak az eladósodási folyamatban, hanem Afrika ún. első fejlesztési évtizedének ipari beruházásaiban is, amelyek ritka kivételektől eltekintve import-helyettesítő vagy -kiegészítő luxuscikkek gyártására irányultak (és a zömében importált input-elemek folytán import-helyettesítőként sem váltak be).

¹² Boeke, J. K. (1953), *Economics and Economic Policy of Dual Societies*. Institute of Pacific Relations, New York

¹³ Lásd első angol nyelvű folyóirat-cikkemet: „Migrant-Labour System in Black Africa” (*Indian Journal of Labour Economics*. 1964, Vol. VII. No. 1-2. New Delhi. Pp. 10-12.)

¹⁴ Lásd többek között: *Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban* című (Kossuth Könyvkiadó, 1976) könyvemet, vagy „The negative impact of the dualistic socio-economic structure on domestic market, capital formation and labour” (*Studies on Developing Countries*. 1976, No. 86.) c. tanulmányomat és *Fejlődés-gazdaságtan* című (Akadémiai Kiadó, 2011) könyvemet.

Kétségtelen tény, hogy a fejlődő országok gazdaságára (és társadalmára) jellemző dezintegrált, kettős szerkezet a legutóbbi évtizedek belső és világgazdasági változásai nyomán, főként a szinte minden fejlődő országban megindult iparosodás hatására nagyobb vagy kisebb mértékben módosult, sőt, néhány „újonnan iparosodott országban” eltűnően is van. Ennek ellenére nemcsak azért indokolt a belső integráció hiányának, vagyis a világgazdasági integrálódás belső dezintegráló hatásának a következményeit megvizsgálni, mert a kettős szerkezet számos hatása ma is érvényesül, hanem mert az afrikai országok többsége az előrehaladó ipari fejlődés mellett is még túlnyomórészt megmaradt nyerstermék-exportra szakosodottnak, vagyis „modern” szektoruknak továbbra is jellegzetes és meghatározó eleme a nyerstermék-termelés, ami a tradicionális szektor fennmaradását, illetve átalakulásának akadályát is jelenti. Ráadásul a megindult és előrehaladó iparfejlődés sokhelyütt inkább csak afféle új, ipari enklávék megjelenését eredményezte, mint sem a nemzetgazdaság iparosodását (pontosabban szólva: az ország gazdaságának teljes átalakulását, modernizálódását, egy valóságos, kifejlett nemzeti piaccal bíró tőkés nemzetgazdaság megszületését a tradicionális szektornak a beolvasztásával és megszűntével együtt).

Az iparfejlődésnek az a változata ugyanis, amely mint „importhelyettesítő” iparosítás a helyi elitrétegek importált luxuscikkek iránti kereslete alapján és kielégítésére teremtett - a fejlett országokból behozott technológiák, gépek, berendezések, know-how-k, sőt, gyakran alapanyagok és szakemberek igénybevételével - feldolgozóipari üzemeket (mint pl. dohány- és drogériacikkek, márkás italok, személyautók vagy azok alkatrészei, stb. gyártásával foglalkozó gyárakat), nemcsak és nem is elsősorban „tőke-intenzív” technikára alapozottsága miatt, hanem és főként a gazdaság többi része felé csak igen csekély input-output kapcsolódásokat gerjesztő jellege miatt nem válhatott a belső integrálódás előmozdítójává. Sőt, mint „import-helyettesítés” is önrombolónak bizonyult, hiszen a végtermékek importját helyettesítendő csaknem minden jelentős inpuitemnek (kivéve a munkaerőt) az importjára kényszerült. Hamarosan a termelt luxuscikkek iránti belső kereslet korlátozottságával is szembesült, miközben a szóban forgó termékek exportlehetősége a fejlettebb országokban termelt jobb minőségű és régóta bevezetett eredeti hasonmásaik versenye folytán igencsak korlátozott.

Az ilyen típusú iparfejlődésnek, amelyre korábbi példaként a 20. század első felében Latin-Amerikában jellemző, későbbi példaként az 1960-as években több tropikus-afrikai országokban megindult iparosítást szokták említeni, sokan egyszerűen az importhelyettesítő jellegével magyarázták az elhibázottságát és azzal szemben a minden megkülönböztetés nélküli exportorientációt ajánlották az iparfejlesztésben. Mégpedig annak ellenére, hogy „mellesleg” a szóban forgó országok gazdasága, illetve annak modern szektora igen hosszú idő óta nagyon is „exportorientált”, csak éppen egy kedvezőtlen hatású, nyerstermék-termelésre szakosodás alapján. Egyébként pedig az export-orientált iparfejlesztésnek is lehet, sőt, a gyakorlatban bőven akad is, olyan változata, amely vajmi csekély termelési és szolgáltatási kapcsolatot, keresleti és kínálati indukciót teremt a gazdaság más részei felé. Ilyen például azoknak az ún. „off shore”, illetve elkülönített „szabadkereskedelmi” vagy „exportfeldolgozó zónákban” (export processing zones) külföldi tőkével, technikával és importált inpuitemekkel dolgozó „ipari enklávék” nagy része, amelyek tartósan elszigeteltek maradnak a nemzetgazdaság többi részétől.

Megjegyzendő, hogy **a gazdaság belső integrálódásának lehet** persze egy olyan **túlzott mértékű, autarkias változata**, amely a nemzetközi kereskedelemben és munkamegosztásban való aktív részvétel helyett az önellátásra törekvés folytán a gazdaságtalan iparágak széles skálájának kifejlesztésével és az erőforrások azzal együtt járó pazarlásával ugyancsak súlyos akadályát jelenti a nemzetgazdaság fejlődésének.

Éppen ilyen, a nemzetgazdaság erőszakolt, nem piaci, hanem adminisztratív módszerekkel történt és túlzott mértékű, autarkias jellegű integráltsága, valamint a nemzetgazdaságon belüli input-output kapcsolatoknak zömmel tervutasítások útján, piacon kívül és mesterséges, adminisztrált árakon való szerveződése jellemezte a *szovjet-típusú „szocialista” gazdaságokat*. Ez a gazdaság túlzottan kiszélesített, autarkias ágazati szerkezetében a dinamikus „húzó” ágazatoknak, illetve hatékony vállalati tevékenységeknek prioritás, sőt megkülönböztethetőség nélküli keveredését és összekapcsolódását is okozta a hátráltató, elavult ágazatokkal, illetve gazdaságtalan tevékenységekkel, és együtt járt a gazdaságfejlesztés extenzív (inkább az input mennyiségének, mint hatékonyságának növelését jelentő) irányultságával és mennyiségi szemléletével. (Mindezekből a túlzott beruházási igény, az ún. „beruházási éhség” és mind a fogyasztási, mind a beruházási eszközök tekintetében a hiány állandósulása is következett.) Más kérdés, hogy egy ilyen gazdasági szerkezet és mechanizmus, illetve a szóban forgó gazdaságpolitika mennyiben volt a szóban forgó rendszer *militarizált* jellegének, nem pedig – miként a vonatkozó ideologikus magyarázatok beállítják – a rendszer „szocialista” jellegének, illetve az annak legitimizálására felhasznált elméletnek a következménye.¹⁵

A gazdaság és társadalom integráltságának vagy dezintegráltságának problémája különös jelentőséget nyert általában, vagyis a már fejlett országok vonatkozásában is, **a felgyorsult globalizáció** és az annak egyik hajtóerejének számító **transznacionális tőkeberuházások és vállalati tevékenységek**, valamint az utóbbi években megindult **tömeges migráció körülményei között** és összefüggésében.

A globalizáció mindinkább összekapcsolja, egymástól függővé teszi az egyes országok gazdaságát, és közelíti egymáshoz vagy legalábbis módosítja azok társadalmi struktúráját és magatartását, az viszont, hogy hatása mennyire kedvező vagy kedvezőtlen egy adott országra nézve, főként annak belső gazdasági-társadalmi integráltságát érintő, azt erősítő vagy romboló következmények alapján értékelhető. Sok függ attól ebből a szempontból is, hogy a külgazdasági kapcsolatokban, illetve a nemzetközi munkamegosztás rendszerében milyen pozíciót, illetve funkciót nyerhet, vagy milyenre kényszerül általa az illető ország, valamint attól, hogy a külföldről érkező demonstrációs hatások a társadalom szellemi és kulturális fejlődését segítik-e, és inkább a modern technika-technológia terén érvényesülnek-e, vagy pedig többnyire a hivalkodó luxusfogyasztásra, pazarlásra, erőszakra, kábítószerfogyasztásra, stb. serkentenek-e. A transznacionális társaságok beruházásainak a gazdaság fejlődésére, a foglalkoztatottság alakulására, illetve általában a foglalkoztatott munkaerő mennyiségére és

¹⁵ Az ún. „szocialista” rendszer valódi természetéről, létrejöttének és bukásának okairól, valamint jellegzetes vonásairól bővebben lásd: *Szentes, T. (1990) és (1999)*.

minőségére, valamint a technikai-technológiai fejlődésre gyakorolt hatása is alapvetően attól függ és aszerint értékelendő, hogy azok mennyire gerjesztenek **input-output kapcsolódásokat** a helyi kis- és középállalatokkal az ország gazdaságán belül, vagy ellenkezőleg: túlnyomórészt csak kifelé irányuló, külföldi kapcsolatokat hoznak létre, továbbá hogy hozzájárulnak-e a **kutatási és fejlesztési kapacitások** növekedéséhez és a nemzeti munkaerő minőségének javulásához, ahelyett, hogy csak az importált technika olcsó munkaerővel működtetésére rendelkezzenek be. Ami a nemzetközi migrációt, közelebbről a napjainkban Afrikából és néhány más régióból Európába tartó migránsok áradatát illeti, azt egyes európai politikusok és pártok üdvözlik, sőt támogatják és ösztönzik. Anélkül, hogy megkülönböztetnék a valódi menekülteket a gazdasági célú migránsoktól, az „emberi jogokra” hivatkozva sürgetik a migránsok korlátlan befogadását (többnyire álságos módon, amennyiben országuk munkaerő-problémáját kívánják így megoldani, illetve a bérszínvonal és a szociális juttatások várható csökkenésével gazdaságukat a „multik” beruházásai számára kedvezőbbé tételére törekednek). Elhangzanak olyan érvek is a migráns tömegek befogadása mellett, amelyek a nemzetközi egyenlőtlenségek várható csökkenésére hivatkoznak. Eltekintve attól, hogy az emberi jogok egyike az a jog is, hogy ki-ki biztonságos és megélhetést biztosító körülmények között élhessen a saját hazájában, a nemzetközi egyenlőtlenségek várható alakulását illetően azok, akik afrikaiak és mások szóban forgó tömeges elvándorlását helyeslik és támogatják – éppúgy, mint azok, akik a migránsok bevándorlását saját társadalmuk biztonságának, vallásának, kultúrájának védelmére hivatkozva ugyancsak általában és túlzott leegyszerősítéssel elutasítják – még csak fel sem vetik azt a kérdést, hogy az ilyen exodus, és részben brain drain is, milyen dezintegráló hatása a kibocsátó országok gazdasági, társadalmi és kulturális állapotára, valamint fejlődésére nézve, és milyen veszteséget jelent különösen a fiatal és iskolázott migránsok távozása. Ugyanakkor a pro és contra érvek közepette homályban marad a tömeges migráció alapvető okának és megoldásának kérdése, vagyis a fennálló nemzetközi gazdasági rend egyenlőtlenítő hatása és mélyreható reformjának szükségessége, valamint a többnyire külföldről is gerjesztett és a nemzetközi fegyver-kereskedők érdekeit szolgáló regionális és polgárháborúk hatása és megszüntetésük módja.

9. **Az emberi, illetve társadalmi magatartás racionális vagy irracionális jellegét nem lehet önmagában, az adott társadalom fennálló (gazdasági és egyéb) viszonyainak összefüggéseiből kiragadottan értékelni.** Ugyanaz az emberi viselkedés ugyanis a **körülményektől függően éppúgy lehet racionális, mint irracionális.** Következésképpen a gazdaságban mért jelenségeket sem szabad a nem gazdasági jelenségektől elvonatkoztatva, a társadalmi viszonyoktól elvonatkoztatottan értelmezni.

Az elmaradott afrikai országok esetében a *bér- és ár-ösztönzőknek* a megfelelő mutatószámokkal mért alacsony, sőt fordított előjelű hatékonyságát amerikai közgazdász, illetve szociológus kollégáim a helyi lakosság primitív tudatával, irracionális viselkedésével, a

modern társadalmakra jellemző eredményre törekvés (achievement orientation¹⁶) hiányával magyarázták.

Ezzel szemben nem volt nehéz meggyőződnöm tanzániai tartózkodásom idején arról, hogy a szóban forgó viselkedés az adott körülmények között nagyon is racionálisnak volt mondható. A gazdaság hagyományos, önfenntartó szektorából ugyanis jobbára csak az adók, illetve az iskolapénz miatt vittek piacra az áraktól függően több vagy kevesebb terméket, illetve kényszerültek onnan a fiatal vándormunkások időszaki munkavállalásra a modern szektorban. Ez utóbbiak viszont bérük megemelésének hatására hamarabb igyekeztek vissza a hagyományos szektorba. Oda ugyanis nemcsak hátrahagyott családjuk vonzotta vissza őket, hanem ott némi biztonságot is élvezhettek betegség és időskori munkaképtelenség esetén.

10. **Társadalomtudomány nem létezik a tények felmérése, adatok gyűjtése és felhasználása nélkül**, a tényeket azonban el lehet hallgatni vagy ferdíteni, az adatokat sokféleképpen lehet összeválogatni, az azokból készült mutatószámokat pedig a bonyolult és változó valóság leegyszerűsítő, sőt meghamisító ábrázolására, illetve magyarázatára is fel lehet használni. **A statisztikai felmérések adatait**, a változásokat jelző mutatókat ezért mindenkor **óvatosan és kritikusan kell kezelni**, a minőség alakulásának figyelembevétele és prioritása mellett.

Annak idején, az 1960-as és 1970-es években még természetes és általánosan elterjedt volt az országok fejlettségi szintjének az *egy főre számított nemzeti jövedelem* (GNI), illetve az *egy főre jutó bruttó hazai vagy nemzeti termék* (GDP vagy GNP) nagyságával való mérése. Tanzániai és más afrikai tapasztalataim világossá tették azt, hogy maga a számítás, *mind a bruttó hazai termék nagyságának mérése, mind pedig a lakosság létszámának megállapítása* nem kis nehézségekkel és bizonytalanságokkal járhat együtt, különösen Afrikában, de nem kizárólag a kevésbé fejlett országokban.

A GDP számítását illetően egyebek között gondot okoz nemcsak a „fekete” gazdaságok és az informális szektorok teljesítményének felmérése, hanem általában a falusi gazdaságok összes termelésének (a piacra nem kerülő, vagyis belső fogyasztásra, illetve felhasználásra termelt termékekkel együtt történő) számbavétele is, minthogy a nem adózó tevékenységek teljesítménye és a belső fogyasztás, illetve felhasználás mértéke csak becslésekkel állapítható meg.

Ami pedig a *népszámlálások* gyakorlatának és megbízhatóságának fogyatékoságait illeti, azokat jól példázhatták az 1960-as években egyik-másik afrikai országban végzett népszámlálások, amikor is a többnyire még tradicionális gazdálkodást folytató törzsek lélekszámának megállapítására a kunyhók számának helikopterről történő felméréssel (és egy átlagos családlétszám feltételezésével) végeztek becsléseket. Eközben ugyanis figyelmen kívül hagyták, hogy nemcsak a nomád pásztorkodást folytató törzsek, de a hagyományos rotációs földművelést végző törzsek is az újabb területekre vándorlás során, illetve újabb

¹⁶ Lásd McClelland, D. (1953, 1961), *The Achievement Motive*. Appleton-Century-Crofts, New York

területek művelés alá vonásakor lakatlanul hagyják korábbi kunyhóikat, és inkább újakat építenek. Egy másik korabeli példa nem kevésbé volt figyelemre méltó, hiszen egy „szabályos” népszámlálás esetére vonatkozik: az egyik újonnan függetlenné vált afrikai országban az első két népszámlálás adatai között meglepően nagy eltérés mutatkozott, amelyet máris a „demográfiai robbanás” megnyilvánulásának hittek. Mint később kiderült, a feltűnően nagy népességszaporulat jórészt csak látszólagos és annak következménye volt, hogy az első népszámlálást többnyire adóhivatalnokokkal, a másodikat viszont tanítókkal végeztették. Egy harmadik, későbbi példa a népszámlálási eredmények megbízhatatlanságát két olyan ország esetében mutatta, amelyek között az annak idején mesterségesen meghúzott határvonal egy nagy nomád törzs természetes mozgásterét vágta ketté, de ez utóbbi persze nemigen törődött azzal. Így azután akár azért, mert az illető törzs szokásos vándorlása során éppen a népszámlálást végző országban tartózkodott, vagy akár azért, mert az ottani hatalomban résztvevő képviselői saját pozíciójuk erősítése céljából erre mozgósították, a népszámlálás a népesség tényleges megoszlásától meglehetősen eltérő eredményt hozott.

Bár az országok fejlettségének, illetve elmaradottságának az egy főre eső bruttó hazai termék (GDP) adatával való mérését már akkor is érték kritikák, az ENSZ Közgyűlése által a „legkevésbé fejlett országok klasszifikációjával” megbízott szakértői bizottság, amelynek tagja voltam, első napi értekezletén egy olyan javaslatot tárgyalt, amely a „legkevésbé fejlett” országokat azok egy főre eső bruttó hazai terméke 100 US-dollárnál alacsonyabb szintje alapján kategorizálta volna. Másokkal együtt nemcsak e 100 dolláros határértéknek az önkényes meghatározását kifogásoltam, hanem rámutattam a jobbra csak becsült adatok megbízhatatlanságára és arra is, hogy az elmaradottság más, fontos ismérvei, mint amilyen a gazdaság szerkezete, a közoktatás és egészségügyi ellátás fejletlensége, stb. figyelmen kívül marad, és olyan országok minősülhetnek fejlettebbeknek pusztán valamely monokultúras exportágazat jövedelmezősége és a lakosság kis létszáma folytán, amelyek minden egyéb szempontból igencsak elmaradtak. Végül is a javasolt mutatószám kiegészítéseként a bizottság egy strukturális gazdasági mutatószámot (a feldolgozóipar arányát) és egy nem-gazdasági mutatószámot (az analfabétizmus mértékét) is a meghatározó legfontosabb kritériumok közé vette fel.

Mindezek a tapasztalatok csak igazolták és megerősítették azt a követelményt, hogy az oktatásban, különösen a közgazdász-képzésben egyfelől **nélkülözhetetlen a matematika és a statisztika**, és igen hasznosak lehetnek az összefüggések matematikai formulákba, illetve modellekbe foglalása, másfelől viszont igencsak szükség van mind az adatoknak, mind a matematikai és statisztikai módszereknek, képleteknek, modelleknek és számítási módoknak a **kritikai értelmezésére és használatára**.

A közgazdaságtan matematikai nyelvét illetően a Tanzániában rendezett, már említett nemzetközi konferencián **Paul Streeten** kijelentette: „Ostobaság arról vitatkozni, hogy a közgazdaságtan vagy annak eszköztára nagyobb vagy kisebb mértékben *matematizálódjék*. Ez épp olyan abszurd dolog, mint azt a kérdést vitatni, hogy több vagy kevesebb szót használjunk. Minden attól függ, hogy *mit fejezünk ki* a matematika nyelvén: *mennyire releváns*, reális és hasznos az, amit kifejezünk.” Hangsúlyozta, hogy „kritikája nem a mate-

matikai gazdaságtan ellen irányul, hanem csupán annak eltévelyedései és fennhéjázásai ellen”. Megjegyezte: „Gyakran azt állítják, hogy a matematika lehetővé teszi a precizitást, de ezt többnyire a relevancia árán. Valójában a matematikai gazdaságtanban sok minden pontatlan és zavaros... A matematikának a döntéshozatalban való alkalmazása azzal a veszéllyel jár, hogy a gyakorlati szakemberekben a bizonyosság hamis érzetét kelti.” Idézve *Harry Johnson*t, aki szerint ’ha valamit nem érdemes megcsinálni, azt nem érdemes jól csinálni’, hozzátette: hogy „ha valami olyat csinálnak jól, amit egyáltalán nem kellene megcsinálni, az eredmény katasztrofális lehet”. „Megpróbálhatjuk kiválasztani a kvantifikálható, azt azonosítani a fontossal és boldogan optimalizálni. Az eredmény alighanem a lehetséges világok legrosszabbika lesz.”¹⁷ **Streeten** idézte *Nicolas Kaldor* professzort is, aki szerint: „Egy elméleti modell bizonyos, a különféle mennyiségek vagy erők közötti oksági összefüggésekre és sorrendjére vonatkozó hipotéziseket foglal magában. Mi mind egyetértünk abban, hogy bármely modell alapvető követelménye az, hogy képes legyen a valóságban található gazdasági folyamat jellegzetes vonásait megmagyarázni. Nem jó az, ha egy modell olyan absztrakcióval indul, amely eleve kizárja azoknak az erőknek a befolyását, amelyek elsősorban felelősek a vizsgált gazdasági változók viselkedéséért, és ha kiderül, hogy az elmélet olyan eredményekhez vezet, amelyek ellentétesek a valóságban megfigyeltekkel, akkor ezt az ellentétes mozgást azoknak a maradék tényezőknek a kompenzáló (vagy éppen túlkompenzáló) befolyásával magyarázzák, amelyek eleve ki voltak zárva a modelltől.”¹⁸

Ugyanitt **Dudley Seers** megjegyezte: „Az, hogy... a feltételezések rendszerint el vannak temetve az algebra jól kidolgozott szerkezetének az alapjában, nem jelenti azt, hogy a közgazdaságtan egy fejlett tudomány; épp ellenkezőleg, ez éppenséggel primitívtségének a jele.”¹⁹

Charles Harvey professzor, a konferencia egy másik résztvevője pedig hangsúlyozta, hogy a gazdasági problémák matematikai megközelítését oktatni kell és az a kvantitatív módszereknek, beleértve a számvitelt, a statisztikát és az elemi ökonometriát, az alapos ismeretét követeli meg.” De különbséget tett „a matematikának mint a statisztika és ökonometria alapjának és mint a közgazdasági elmélet alapjának az oktatási szükségletei között”. Az utóbbit illetően megjegyezte: „az arról szóló vita, hogy ’mennyi matematikát’, azzal a kérdéssel kapcsolatos, hogy milyen gazdasági elméletet tanítsunk”. Ezért a kérdés az, hogy milyen fajta matematika kell oktatni.” „A matematika nyelvének, vagyis a legprecízebb nyelvnek az alkalmazása a (gazdasági) elmélet fejlesztésére igen veszélyes, mivel szinte megváltoztathatatlanul azzal végződik, hogy gazdasági ügyeknek ama matematikai szimbólumok szabatosságát tulajdonítja, amelyeket használ. Azt is megengedi, hogy az elméletet messze felhasználhatóságának és igazolhatóságának valós határain túl fejlesszék.”²⁰

Hasonló módon érveltem én magam is a matematika nyelvezetével és oktatásával kap-

¹⁷ Livingstone, I. – Routh, G. – Rweyemamu, J. F. – Svendsen, K. E. szerk. (1969), pp. 41-42.

¹⁸ Op. cit., p. 115.

¹⁹ Op. cit., p. 30.

²⁰ Op. cit. pp. 18-19, 24, 197-198.

csolatban. Mindig is vallottam és a szóban forgó konferencián is hangsúlyoztam, hogy “a matematikai és statisztikai számítások megfelelő ismerete nélkül egy közgazdasági diplomával bíró egyén még egyáltalán nem tekinthető közgazdásznak, vagyis a gazdasági törvényszerűségek és elvek elméleti ismerete a gyakorlati számítások elvégzésének képessége nélkül távolról sem elegendő. Ezért az oktatásban a gazdaság-matematika és statisztika jelentőségének és súlyának csökkentésére irányuló bármely kísérlet elkerülhetetlenül az új diplomások minőségének romlásához vezetne.” De azt is megjegyeztem: “Meglehetősen gyakori elgondolás és törekvés a gazdasági elveknek matematikai formulákban való kifejezése és oktatása. A matematikai formuláknak kétségkívül az az előnye, hogy könnyebb azokat memorizálni, és közvetlen alapjául szolgálhatnak a gyakorlati számításoknak is. Ezeken felül, a matematikai formulákban és modellekben kifejezett gazdasági elvek (vagy éppen elméletek) jól összehasonlíthatók, sőt, kombinálhatók, vagyis ez által új formulák és modellek alkothatók. Bizonyára ezek az okai annak, hogy a matematikai formulák és modellek oly népszerűvé váltak. ...Van azonban egy igen nagy veszélye a gazdasági elvek és koncepciók matematikai formulákban való oktatásának. Mindenekelőtt az, hogy a képletek és modellek szükségképpen leegyszerűsítik a gazdasági összefüggéseket. Bár az absztrakció módszerét természetesen a nem-matematikai elemzésekben is alkalmazni kell, az absztrakció alapja és az eredeti előfeltevések azonban könnyebben elfelejtődnek vagy rejtve maradnak a matematikai formulák és modellek esetében. Másodsorban, amikor egy alapvetően téves tétel matematikai formulában fejeződik ki, a tudományos egzakt-ság benyomását keltheti pusztán azért, mert a kifejezés módja egzakt, míg egy verbálisan kifejezett tétel fogyatékoságai könnyen feltárhatók. Harmadsorban, a készre csinált matematikai formulák és modellek rendelkezésre állása mindig ösztönzést jelent arra, hogy mereven alkalmazzák is, sőt ráerőszakolják azokat olyan tényleges helyzetre, amely a megalkotóik által feltételezettől merőben eltér. Egy olyan hajlamot fejleszt ki a hallgatókban, hogy összegyűjtsenek és memorizáljanak minél több olyan képletet, amelyet egzakt-nak hisznek, anélkül, hogy azok eredetét és jelentését is megértenék. A következmény a logikus gondolkodásnak a kész képletek mechanikus alkalmazásával való helyettesítéséhez vezető tendencia lesz.”²¹

Noha a tudományos munka és oktatás szemléletbeli és módszertani követelményeinek afrikai tapasztalataim tükrében való felsorolása még folytatható lenne, úgy vélem, hogy már az eddigiek is kellően példázzák a személyes tapasztalatok hatását a szóban forgó általános követelmények tudatosodására, és felhívják a figyelmet azok érvényesülésének fontosságára.

²¹ Op. cit. pp. 71-72.